

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING DONGEN, GEMEENTE DONGEN

drs. J. van 't Hof
drs. L. Prins

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), die ressorteert onder het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, is het centrale expertise- en kennisinstituut op het terrein van de monumentenzorg in Nederland. De RDMZ streeft een blijvende integratie van waardevolle cultuurhistorische elementen in het veranderende leefmilieu na en wil de kennis van en de waardering voor historische stads- en dorpsstructuren en monumenten van geschiedenis en kunst bevorderen.

© Copyright: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	2
2	HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING	4
3	HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER EN WAARDERING	9
4	ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF	12
	LITERATUUR	19
	COLOFON	20
	KAARTBIJLAGE	21

1 INLEIDING

Het onderzoeksgebied voor deze Cultuurhistorische Verkenning (CV) betreft de Kerkstraat, Heuvelstraat en Heuvel te Dongen, gemeente Dongen. Deze straten vormen onderdeel van het dorp van vóór de grote uitbreidingen die vooral na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden. De 'historische component' in deze straten is af te lezen aan de aanwezigheid van een aantal rijksmonumenten en van verschillende ruimtelijk-structurele kenmerken. Het gebied is evenwel geen beschermd gezicht in de zin van de Monumentenwet.

Er speelt op korte termijn voor een aantal concrete locaties aan deze straten een functiewijziging. Deze locaties zijn:

1. De open plek tussen de Oude Kerk en de J.J. Anspachschool, ten zuidoosten van de Kerkstraat. Dit is de door het kerkbestuur beoogde locatie voor dienstencentrum van de Protestantse kerk.
2. De schoenfabriek Smits, aan de noordzijde van de Kerkstraat. Deze functie verdwijnt op korte tijd uit het gebouw; naar een nieuwe bestemming wordt gezocht.
3. De muziekschool aan de Kerkstraat. Deze functie is gevestigd in een villa op een zeer ruim perceel, de functie van muziekschool verdwijnt mogelijk.
4. Installatiebedrijf Nemar aan de Rijensestraatweg. De huidige functie verdwijnt mogelijk uit het gebouw.
5. Leerlooierij Van den Assum aan de Heuvelstraat. Een deel van het complex staat leeg.

Doel is om bij herbestemming en herinrichting de cultuurhistorische kwaliteiten een duidelijke rol in de afweging te laten spelen. Het gaat bij het onderzoek voor deze CV om een inzicht te krijgen in de cultuurhistorisch sterke en zwakke kwaliteiten en om het inzicht in de (steden)bouwkundige uitgangspunten bij hergebruik en herinrichting. Deze analyse richt zich het geheel van de openbare ruimte en de bebouwing aan Kerkstraat, Heuvelstraat en Heuvel en wordt in het bijzonder uitgewerkt voor de vijf hierboven genoemde locaties.

Deze onderwerpen worden in de Cultuurhistorische Verkenning op verzoek van de gemeente in beeld gebracht. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg brengt het instrument van de CV in omloop ter ondersteuning van een samenhangende belangenafweging op het gemeentelijk en provinciaal niveau maar eveneens ter stimulering van ontwikkelingsscenario's op basis van culturele identiteit. Dit alles met de verwachting dat het actief zal bijdragen aan een kwaliteitsbewuste planning, in dit geval aan het proces van herbestemming. Uitgangspunt voor de RDMZ is het behoud van de essentiële cultuurhistorische waarden, maar daarnaast wil de CV een positieve bijdrage leveren aan ideeën voor het op rendabele wijze laten voortbestaan van de verschillende locaties.

De Cultuurhistorische Verkenning bestaat uit een aantal onderdelen. In de hoofdstukken 2 en 3 komen respectievelijk de historische ontwikkeling en de waardestelling van het gebied aan de orde. Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 het ontwikkelingsperspectief vanuit een cultuurhistorische invalshoek geschetst. Een gedetailleerde kaart van het gebied is als bijlage opgenomen.

Afb. 1 Kerkstraat, in oostelijke richting

Afb. 2 Kerkstraat, in westelijke richting

2 HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

Het dorp Dongen komt tot ontwikkeling op de rand van het Brabantse dekzandgebied, waar dit oorspronkelijk overging in uitgestrekte veengrond, aan de noordzijde van dat dekzandgebied. Aan het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw wordt hier veengrond ter ontginning uitgegeven, waarbij de Lage en de Hoge Ham de ontginningsbasis vormen (en waarschijnlijk ook voor dat doel toen zijn aangelegd). Van daar uit wordt in noordoostelijke richting een stelsel van evenwijdig lopende sloten gegraven. De opstrekken lange smalle kavels, voor een deel nu verdwenen onder nieuwbouw, zijn typerend voor de veenontginning. Deze verkaveling wijkt duidelijk af van het gebied ten zuiden van de Lage en Hoge Ham, waar een dekzandrug ligt en het onderzoeksgebied van deze CV zich bevindt en dat waarschijnlijk al wat langer dan de Hoge en Lage Ham bewoond was.

Hier en daar wordt in de literatuur gesteld dat de oudste delen van Dongen, te weten de locatie van de Protestantse kerk en de Heuvel op zogeheten donken –pleistocene zandopduikingen– zouden zijn aangelegd (o.a. vermeld in Monumenten in Nederland: Brabant, blz. 136). Een bron hiervoor is niet bekend, in ieder geval geeft de huidige bodemkaart rond Dongen geen donken aan. Wel maakt een bodemonderzoek uit de jaren vijftig van de 20ste eeuw melding van 'stuifduinen' in de onmiddellijke omgeving van het dorp, waarvan de meeste in de loop van de tijd zouden zijn afgegraven. Ook liggen in de bebouwde kom van Dongen enkele zandheuvels, onder meer achter de bebouwing aan de noordzijde van de Heuvelstraat. Van de twee eerder genoemde locaties, Heuvel en de Oude Kerk, ligt alleen laatstgenoemde duidelijk hoger ten opzichte van de omgeving.

De oost-west gelegen dekzandrug vormde onderdeel van de meest noordelijke oost-west verbinding in Brabant. Er is op deze rug sprake van een verkaveling in onregelmatige blokken, en anders dan bij de zo-even genoemde ontginningen aan de Lage en Hoge Ham, is hier niet direct een samenhang te ontdekken tussen verkaveling en wegenbeloop; een duidelijke richting of patroon is niet afleesbaar (althans van 19de en 20ste-eeuwse kaartbeelden). De Heuvelstraat en Kerkstraat liggen in de lengterichting van de rug. Zeer lang, tot in de 20ste eeuw, vormen beide straten min of meer de zuidgrens van de bebouwing in Dongen. De dekzandrug waarop Heuvel, Heuvelstraat en Kerkstraat tot ontwikkeling komen wordt doorsneden door het riviertje de Donge, waaraan het dorp z'n naam ontleent. Ten zuiden van deze rug ligt een wat lager gelegen gebied. Aldaar wordt in een bocht van de Donge in het begin van de 14de eeuw een versterkt huis gebouwd, ongeveer één kilometer ten zuidwesten van de Protestantse kerk. In de 18de eeuw is dit versterkte huis reeds een ruïne.

De kerk aan de Kerkstraat is een laatgotische kruiskerk, waarvan het schip gebouwd is ter plaatse van een waarschijnlijk 13de-eeuwse eenbeukige kerk. Het koor werd vermoedelijk in het midden van de 15de eeuw voltooid.

De vroegste nederzetting bestaat daarmee uit een viertal elementen (Kerk, Heuvel, veenontginningsas, versterkt huis) die nogal verspreid van elkaar in het landschap liggen en waarbij het onderlinge verband niet in een opmerkelijk ruimtelijk patroon tot uitdrukking komt. Met het wegvallen van het versterkt huis is de ruimtelijke

ontwikkeling van Dongen voorlopig geheel gebonden aan het gebied tussen Heuvelstraat/Kerkstraat en Lage Ham/Hoge Ham.

Duidelijke lijnen in de ruimtelijke ontwikkeling zijn tot in de 19de eeuw nauwelijks te geven. Uit de literatuur rijst het beeld van een bescheiden ontwikkeling op, die enige malen (o.a. 1672) negatief werd beïnvloed door oorlogshandelingen en de daarmee gepaard gaande verwoestingen. In de 18de eeuw komen de leerlooierijen en de leerverwerkende industrie in dit deel van Brabant tot ontwikkeling. Enkele geografische factoren die deze ontwikkeling begunstigen zijn de aanwezigheid van stromend, en naar chemische samenstelling geschikt water (de Donge) en de beschikbaarheid van eikenschors als looistof. De Langstraat en het oostelijk deel van de Baronie van Breda zijn georiënteerd op veeteelt en leveren de huiden. De leerindustrie maakt vooral in de 19de eeuw een enorme ontwikkeling door. Samen met enkele andere dorpen in midden Brabant is Dongen het belangrijkste gebied voor deze industrie in Nederland. Een opgave van het aantal looierijen en leerfabrieken geeft aan dat Dongen in 1891 en 1929 met respectievelijk 88 en 34 de meeste vestigingen van deze industrie in de provincie kent. Daarna wordt Dongen voorbijgestreefd door Rijen. Dongen telde in 1945 vijftien vestigingen waarvan er nu nog twee over zijn.

De looierijen vestigen zich vooral langs de Donge, waarvan het stromende, niet-ijzerhoudende water werd benut om de dierenhuiden te wassen en een spoeling te laten ondergaan. Tot in het begin van de 20ste eeuw bestond de industrie uit ambachtelijke familiebedrijfjes. Pas in de loop van die eeuw werd overgeschakeld op grootschalige fabrieksmatige productie. De leerindustrie is conjunctuurgevoelig en maakte afwisselend periodes van bloei en neergang mee. Na de Tweede Wereldoorlog kwam deze industrie voor het laatst tot bloei om vanaf het eind van de jaren '60 sterk in te krimpen onder invloed van de openstelling van de markt voor goedkope import. Veel van de talrijke bedrijfsgebouwen verdwenen daarmee uit het dorpsbeeld.

De aanleg van het Wilhelminakanaal, de tussen 1909 en 1923 gegraven vaarweg tussen de Zuid-Willemsvaart en de Amer, had aanvankelijk maar een bescheiden effect op de werkgelegenheid en plattegrond van het dorp: slechts mondjesmaat vestigden bedrijven zich langs dit water. Pas na de Tweede Wereldoorlog gaat die ontwikkeling sneller.

Tegelijkertijd met het wegvallen van de leerindustrie maar ook later in de 20ste eeuw, nam de woonfunctie in Dongen sterk toe, vooral ten noorden van het onderzoeksgebied ontstaan woonwijken. Heuvelstraat en Kerkstraat blijven tot in de jaren '70 enigszins perifeer in het dorp liggen, aan de zuidzijde grenzend aan akkers en weilanden. Maar ook die terreinen worden uiteindelijk omgevormd tot woongebied en sportvelden.

Pas met het kadastraal minuutplan van circa 1819 is gedetailleerde cartografische informatie aanwezig over de plattegrond van het dorp (afb. 3, blz. 7). Een enkele andere kaart van oudere datum levert vanwege de te kleine schaal of een te schematische weergave slechts rudimentaire informatie om duidelijke conclusies te kunnen trekken (zie bij voorbeeld een plattegrond uit 1732, afgebeeld bij Burm, blz. 15).

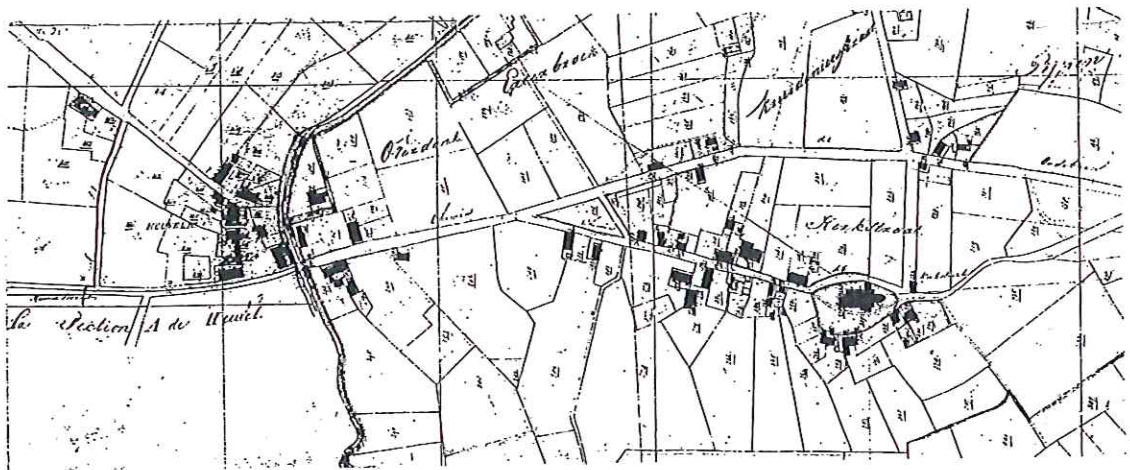
Het kadastraal minuutplan laat een schaars bebouwde plattegrond zien: aan de Kerkstraat staan circa twintig gebouwen (inclusief schuren e.d.), aan de 'kerkring' staan enkele panden en aan de Heuvelstraat slechts een handvol panden bij de brug over de Donge. Westelijk van de Donge ligt de Heuvel, een driehoekige pleinachtige ruimte, eveneens met een concentratie aan bebouwing. In deze driehoekige vorm wordt in sommige literatuur een overeenkomst gezien met de driehoekige 'plaatsen', zoals die elders in dorpen en gehuchten op het Brabantse platteland voorkwamen. Of dit plein ijn Dongen als plaetse gezien kan worden is niet met zekerheid te zeggen: de agrarische herkomst is in de huidige situatie aan de omliggende bebouwing, aan de aanwezigheid van een drenkkuil en aan de beplanting in ieder geval niet meer af te lezen. Daar staat tegenover dat de naam Heuvel voor dergelijke driehoekige dorpspleinen vaker voorkomt in Brabant. Ook wordt de naam Heuvel in een aantal gevallen gebruikt voor het oude centrum van het dorp (o.a. te Alphen, Oosterhout, Ulvenhout en Gilze).

Op de kadastrale minuut uit het begin van de 19de eeuw zijn de overige straten in Dongen eveneens over grote delen onbebouwd. De topografische kaart van circa 1860 bevestigt dit beeld. De topografische kaarten uit 1893/1916 en 1939/1941 laten een gestage toename van de bebouwing zien (afb. 4 en 5), maar zelfs in dat laatste jaar maakt het dorp nog een vrij landelijke indruk door de vele open plekken in de bebouwing en de alom tegenwoordigheid van akkers en weilanden in het dorp. Na de Tweede Wereldoorlog laten de verschillende edities van de topografische kaart zien dat de woonwijken zich verder uitbreiden (afb. 6 en 7). In oppervlakte overvleugelen deze de oude agrarisch-industriële kern, zoals die tot aan de Tweede Wereldoorlog bestond.

De unieke ruïne van een deel van de kerk ontstond in 1929, toen het schipdak instortte. Sindsdien zijn alleen het koor en het dwarspand nog in gebruik. Het ontstaan van deze kerkruïne is een laat voorbeeld in Brabant van een tot ruïne vervallen kerkgebouw of van een gedeelte daarvan. Het gaat hier om een specifiek Brabantse situatie. In de 18de en 19de eeuw was de provincie nog 'bedekt onder een waar tapijt van kerkruïnes'. Dit betrof kerkgebouwen die met de Reformatie in protestantse handen waren gekomen. De meestal kleine protestantse gemeenten konden het benodigde geld voor voldoende onderhoud van het gebouw niet opbrengen en hadden bovendien niet de behoefte aan zoveel ruimte. Verwaarlozing met tenslotte het instorten van (een deel van) de kerk waren het gevolg. In veel gevallen werd de kerk alsnog aan de katholieken overgedaan, waarbij het oude gebouw soms werd opgelapt, maar vaker werd tot afbraak over gegaan, gevolgd door grotere nieuwbouw in neogotische stijl. Daardoor zijn veel kerkruïnes verdwenen en is de ruïne van Dongen inmiddels het enige duidelijke voorbeeld van deze ontwikkeling in de provincie. Maar ook landelijk is de kerkruïne een zeldzaam gegeven.

Na het instorten van een deel van het kerkgebouw te Dongen bleek er geen praktische noodzaak (geen behoefte aan meer ruimte) om het kerkgebouw opnieuw op te bouwen. De Rijkscommissie voor Monumentenzorg erkende in 1929 de schoonheid van het gebouw als ruïne en opteerde voor handhaving van die status. Deze commissie wist de provincie en de gemeente mee te krijgen in deze visie, zo valt op te maken uit het postarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

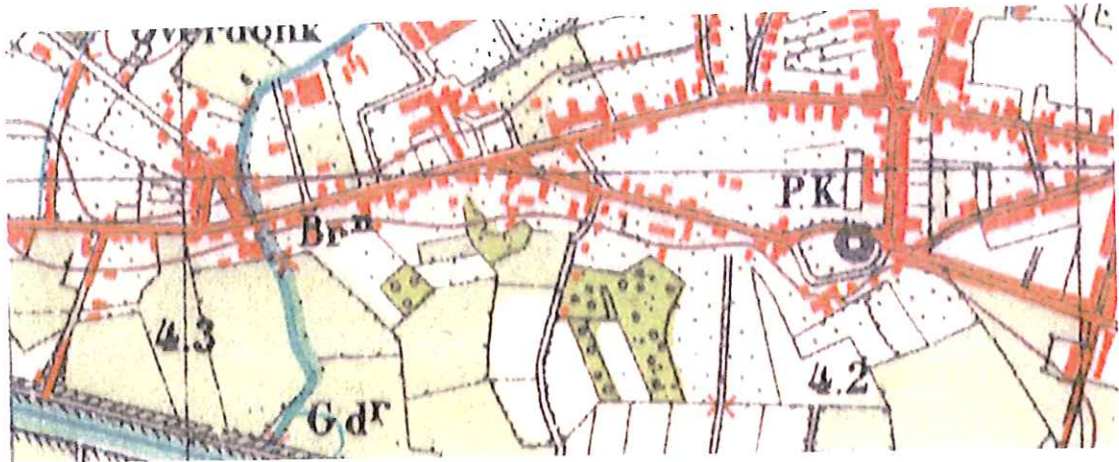
(RDMZ, pandsdossier N.H. Kerk te Dongen, 1918-1930, brief J.Kalf 26 november 1929, idem, ongedateerd, ongeadresseerd).

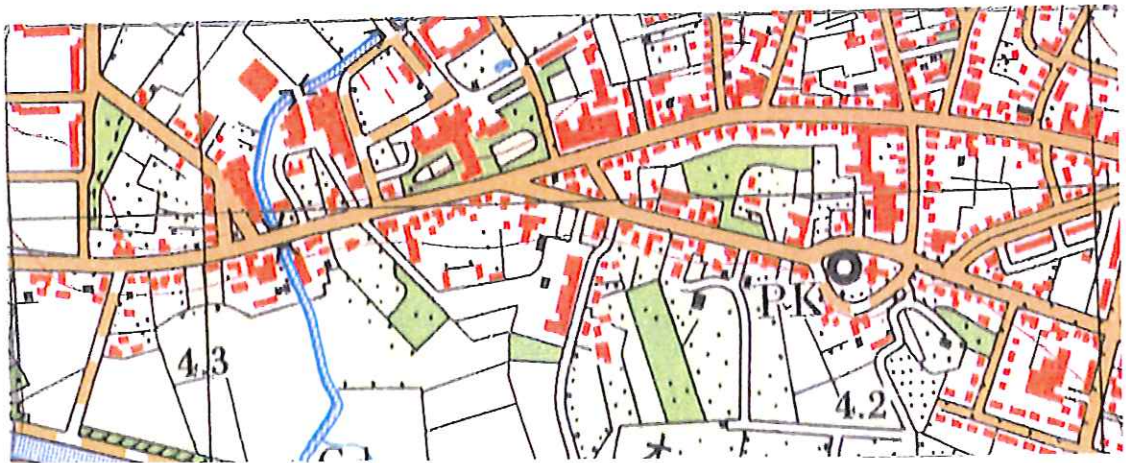
Afb. 3 Kadastraal minuutplan, 1819

Afb. 4 Topografische Kaart, 1893 / 1916

Afb. 5 Topografische Kaart, 1934 / 1941

Afb. 6 Topografische Kaart, 1967

Afb. 7 Topografische Kaart, 2000

3 HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER EN WAARDERING

Het bebouwingslint dat wordt gevormd door Kerkstraat, Heuvelstraat, Heuvel en de Rijensestraatweg vormt een van de oude lijnen in het dorp Dongen. Aanvankelijk, tot op de kaart van 1977 is dit nog het geval, splitste de Heuvelstraat zich in de Kerkstraat en Gerardus Majellastraat. In de huidige situatie loopt de Heuvelstraat door in de Gerardus Majellastraat en is de Kerkstraat eerder als een zijstraat van de Heuvelstraat op te vatten, gezien het knikje in de aansluiting op laatstgenoemde straat.

De straten in het onderzoeksgebied kennen een verscheidenheid aan bebouwing, zowel wat betreft de ouderdom, de functie, als naar situering aan de openbare weg. Op een aantal plaatsen in het bebouwingslint, vooral bij de aansluiting van de Kerkstraat op de Heuvelstraat, is sprake van een moderne invulling van de bebouwing, waardoor het totale bebouwingslint niet overal even overtuigend als een vloeiende, aaneengesloten (cultuurhistorische) eenheid overkomt.

De grote verscheidenheid aan bebouwing is zeer kenmerkend voor het gehele lint. De vroegere functies van het dorp zijn in die verscheidenheid af te lezen. Markante elementen zijn de vier deels voormalige leerlooierijen en een schoenfabriek (voormalige looierij Hessels, Kerkstraat 33; schoenfabriek Smits, Kerkstraat 53; voormalige looierij Heuvel 16; voormalige looierij Koks, Heuvelstraat 1; looierij Van den Assum, Heuvelstraat 1-5). Dongen vertegenwoordigt daarmee één van de beste voorbeelden in Nederland van de leer- en schoenindustrie. Nergens anders is een concentratie van dit type bedrijfsbebouwing in die mate meer aanwezig. In de woonbebouwing is een grote variatie te vinden: van uitzonderlijk grote en luxueuze villa's (Heuvelstraat 8, villa Berkenheuvel) tot eenvoudige schoenmakershuizen (Kerkstraat 15) en een enkel voormalig boerderijtje (Heuvelstraat 6). De boerderijen zijn uiteraard een herinnering aan het agrarisch verleden, de villa's en de eenvoudiger woonbebouwing hebben rechtstreeks te maken met de leerindustrie.

Kenmerkend voor Dongen is het gemengd voorkomen van de verschillende typen bebouwing, er is geen duidelijke relatie tussen bepaalde typen bebouwing en bepaalde locaties. Alleen voor enkele leerlooierijen geldt dat deze als 'concentratie' aan het riviertje de Donge lagen, wat te verklaren is uit hun oorspronkelijke afhankelijkheid van stromend water.

De situering van de panden ten opzichte van de openbare weg kent eveneens verschillende varianten, die voor een deel ook samenhangen met de hiervoor genoemde typen bebouwing. De villa's, zowel de oude als meer recente exemplaren, liggen op grote erven en zijn omgeven door ruime tuinen; ze liggen dan ook een stuk van de openbare weg af. De eenvoudiger bebouwing ligt dicht bij de openbare weg, soms daarvan gescheiden door een voortuin, maar soms ook direct met de voorgevel aan het trottoir. Deze verschillen in situering zorgen over de hele lengte van het onderzoeksgebied voor een zeer wisselende rooilijn.

Omdat bij de villa's, maar ook bij sommige andere huizen, de particuliere tuinen aan de openbare weg grenzen, maakt beplanting een belangrijk onderdeel uit van het dorpsbeeld. In sterke mate is dit het geval bij de Kerkstraat nr.41, de huidige muziekschool, waar een rij kolossale platanen op de grens van het erf en de

openbare weg staat en ter plaatse het ruimtelijk karakter domineert. Ook rond de kerkruïne speelt het groen een voorname rol in het dorpsbeeld

De kerkruïne zelf is een bijzonder monument. Bijzonder omdat ruïnes in Nederland betrekkelijk zeldzaam zijn, in tegenstelling tot sommige ons omringende landen. Die zeldzaamheid geldt vooral de ruïnes van kerken (het overgrote deel van de Nederlandse ruïnes betreft kasteelruïnes). Op de schaal van de provincie Noord-Brabant is de kerkruïne van Dongen inmiddels nog het laatste overtuigende voorbeeld waaraan de geschiedenis is af te lezen van een kleine kerkelijke gemeente die door politieke omstandigheden in bezit kwam van een te groot kerkgebouw.

Ook het riviertje de Donge draagt in hoge mate bij aan het bijzondere karakter van de as Heuvel – Heuvelstraat – Kerkstraat. De combinatie ter hoogte van de kruising met de Heuvelstraat van een snelstromend, bochtig riviertje met op de oevers verscheidene bedrijfspanden wordt op weinig plaatsen aangetroffen in Nederland. Een bijzonder detail hierbij is de wijze waarop het hemelwater van de bedrijfspanden op het riviertje geloosd worden (dicht net van pijpen).

De herkenbaarheid van de kruising weg – rivier zou overigens verbeterd kunnen worden: aan de inrichting van de weg (profiel, beplanting, wegverharding) is aan niets te merken dat hier een waterloop gepasseerd wordt.

Hoewel buiten het feitelijke onderzoeksgebied, dient ook de kwaliteit van het gebied ten noorden van de Heuvel genoemd te worden. Op de westelijke oever van de Donge is hier in de vorm van een (paarden)wei nog iets herkenbaar gebleven van het landelijke Dongen. De hier aanwezige openheid levert bovendien een goed zicht op de bedrijfsgebouwen aan de Donge. Ook het groene karakter van de aangrenzende begraafplaats draagt bij aan de karakteristiek van een landelijk gebied.

Afb. 8 Heuvelstraat in westelijke richting met villa Berkenheuvel

Afb. 9 Bedrijfsbebouwing langs de Donge ter hoogte van de kruising met de Heuvelstraat

4 ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF

Het onderzoeksgebied als geheel

De route gevormd door Heuvel - Rijensestraat - Heuvelstraat - Kerkstraat behoort tot de oudste van Dongen. Het aantal en de verscheidenheid aan rijksmonumenten vormt een afspiegeling van een verleden waarin de leerindustrie en het ontstaan van de kerkruïne bijzondere gebeurtenissen zijn geweest, ook op landelijke schaal. Het aantal rijks- en gemeentelijke monumenten aan deze as is de grootste concentratie in de dorpskom van Dongen. De historische component is echter niet overal even sterk aanwezig. De invulling aan de Heuvelstraat, ter hoogte van Kerkstraat (Heuvelstraat 13 t/m 19 en 37 t/m 47) bestaat uit nieuwbouw daterend van de jaren '70 of '80 van de 20ste eeuw, in de vorm van blokken rijtjeshuizen. Daarmee wijkt deze bouw in stedenbouwkundige zin af van wat kenmerkend is voor de as, namelijk vrijstaande bouw of hooguit twee onder één kap. Deze aanleg behoort functioneel maar ook stedenbouwkundig tot het daar achter liggende complex van GGZ. De rooilijn van deze huizenblokken correspondeert niet met het beloop van de Heuvelstraat, maar is afgestemd op het achterliggende complex van GGZ (zie kaartblad 1 achterin).

De nieuwbouw aan de noordzijde van de 'kerkring' (45a, 47, 49) past daarentegen wel goed in de bestaande structuur omdat het hier om vrijstaande panden op ruime erven gaat, waarbij in de rooilijn rekening is gehouden met het aanwezige straatbeloop (zie kaartblad 2 achterin). Ook voor een enkele moderne villa (Heuvelstraat 10) geldt dat deze in stedenbouwkundig opzicht past in de bestaande structuur.

Met de groei van het dorp, die voornamelijk in de 20ste eeuw, ten noorden van het onderzoeksgebied plaatsvond, zijn Heuvel, Heuvelstraat en Kerkstraat steeds meer perifeer ten opzichte van het zwaartepunt van het dorp komen te liggen. Lange tijd zelf letterlijk aan de rand, toen de bebouwing aan de zuidzijde van de as direct aan de akkers en weilanden grensde. In de jaren '70 is deze situatie door nieuwbouw verdwenen, maar van een perifere ligging is nog altijd sprake. De relatie tussen de oude bebouwing en het buitengebied is met die aanleg echter helaas verbroken. Door éénrichtingsverkeer voor auto's in de Kerkstraat in te stellen en de aansluiting op de Heuvelstraat te wijzigen verschillen beide straten wat betreft de verkeersfunctie: de Heuvelstraat heeft een functie voor het doorgaande verkeer en de Kerkstraat niet.

Het voortbestaan van de historisch-ruimtelijke kwaliteiten is gebaat bij vitale functies voor de afzonderlijke onderdelen. Met een perifere ligging bestaat het risico om buiten alle routes te vallen, dit geldt in het bijzonder voor de Kerkstraat. Voor veel functies valt deze as als aantrekkelijke vestigingsplaats af, maar wellicht juist niet voor de woonfunctie, gezien de verkeersluwheid en de rust. Door de gemeleerdheid van functies in deze straat is er niet sprake van één specifieke functie die sturend zou moeten zijn voor toekomstige hergebruik van panden. Met andere woorden: er is veel mogelijk. Dit in tegenstelling tot het gebied bij de kruising van de Heuvelstraat / Rijensestraatweg met de Donge, dat een uitgesproken bedrijfsmatig karakter heeft. De kwaliteit van dit gebied zit, behalve in een waardevol bestand aan oude

bedrijfsgebouwen, ook in het feit dat deze panden nog allemaal als bedrijfsgebouw in functie zijn (of tot zeer recent zijn geweest). Dit geeft het gebied een duidelijk eigen karakter waarbij bovendien van een grote continuïteit sprake is. Handhaving daarvan betekent dat bij toekomstig hergebruik in de eerste plaats gekeken moet worden naar een nieuwe bedrijfsmatige bestemming van vrijkomende panden, boven bij voorbeeld uitsluitend een woonbestemming. Een combinatie van wonen en werken, zeker wanneer die twee met elkaar in verband staan, is ook denkbaar, bij voorbeeld woon-werkateliers.

Hoe goed de bedrijfspanden zich wellicht ook lenen voor een woonbestemming, er is sprake van een fundamenteel andere uitstraling wanneer de woonfunctie sterk dominant wordt. Dat geldt ook de inrichting van de openbare ruimte, die door een andere parkeerbehoefte en een mogelijke wens tot aankleding met groen minder duidelijk refereert aan de voorheen bedrijfsmatige bestemming.

De aantrekkelijkheid van het gehele onderzoeksgebied wordt vergroot door een verantwoord en aantrekkelijk vormgegeven openbare ruimte. Op enkele plekken in het gebied zijn daar verbeteringen op mogelijk:

1. kruising Rijnesstraatweg / Heuvelstraat met de Donge. Hiervoor werd al geconstateerd dat de kruising van deze straten met het riviertje de Donge betrekkelijk onopvallend is; er is in het beloop, in het profiel en in het materiaalgebruik van de weg niets van de merken. Hier ligt een kans om door middel van een andere inrichting ter plaatse van de kruising deze specifieke plek te markeren en een eigen gezicht te geven (afwijkend profiel ter hoogte van de brug, afwijkende bestrating toepassen; groenvoorziening ter hoogte van de brug niet door laten lopen).
2. de openbare ruimte rond de kerkruïne. Mogelijk kan de groeninrichting direct rond de ruïne op enkele plaatsen versterkt worden. Een nadere analyse zou uit moeten wijzen of de huidige inrichting en mate van beheer van het terrein rond de kerkruïne de meest geëigende is. Een beheersplan zou vervolgens het instrument kunnen zijn om de kwaliteit van de inrichting blijvend op niveau te houden. Twijfel over de juiste inrichting bestaat in elk geval voor de afscheiding tussen het kerkhof en de openbare weg; waar deze uit groenelementen bestaat is sprake van een verscheidenheid aan soorten en vormen. Met name de hoogte van de heggen varieert. Het aanbrengen van een eenheid hierin doet een krachtiger geheel ontstaan.
3. waar de Kerkstraat zich als het ware splitst in de 'kerkring', zijn pleinachtige ruimten aanwezig. Deze ruimte die aan het begin van de zuidelijke helft van de ring rond de kerk ligt heeft een onduidelijk karakter, met name door de inrichting en begrenzing van de onverharde ruimte aan weerszijden van de bestrate rijstrook. Een meer uitgesproken vormgeving zou een kans voor verbetering geven (aanduiding parkeervakken, begrenzing door groenelementen; halfhard bestratingsmateriaal).

De schoenfabriek van Smits

De Schoenfabriek van Smits is een markante vertegenwoordiger van de leerindustrie die voor de 19de en 20ste-eeuwse geschiedenis van het dorp van zo groot belang is

geweest. Deze functionele achtergrond in combinatie met de monumentale waarden van het pand hebben geleid tot een plaatsing op de monumentenlijst in het kader van het Monumenten Selectie Project. De monumentale waarden betreffen het pand als geheel, dat wil zeggen er zijn geen onderdelen van uitgesloten zijn of op voorhand van minder waarde worden geacht. Ook de situering van het pand aan de ring in de Kerkstraat is waardevol. De enigszins teruggelegen ligging en de groenaanleg rond het pand maken dat in de relatie met de omgeving (de kerkruïne) er sprake is van een harmonieuze situatie, omdanks het contrast tussen de kerkelijke en industriële functie van beide gebouwen. Een verbetering van de ruimtelijke kwaliteit ter plaatse kan misschien nog gevonden worden in een minder 'harde' afscheiding met de Kerkstraat; deze bestaat aan de voorzijde op dit moment uit een robuust metalen hek.

De muziekschool (Kerkstraat 41)

De monumentale villa aan de Kerkstraat 41 dient momenteel als muziekschool. Ten behoeve van deze functie is in de loop van de tijd enige aanbouw aan de achterzijde tot stand gekomen, onder meer een muziekzaal. Deze later toegevoegde onderdelen zijn tamelijk onopvallend vormgegeven, waardoor ze nauwelijks van invloed zijn op de historisch-architectonische kwaliteiten van de villa en van het perceel waarop de villa staat.

Het zeer ruime perceel waarop de villa staat heeft enkele uiteenlopende kwaliteiten. Er zijn drie deelgebieden te onderscheiden, in de eerste plaats de tuin aan de voorzijde. Omdat de villa vrij ver naar achteren geplaatst is, ligt tussen het pand en de openbare weg een flinke ruimte die als tuin is ingericht en door z'n omvang en aard van de beplanting (o.a. forse platanen) een parkachtige indruk geeft. Langs de oostelijke rand van de tuin is een deel daarvan opgeofferd aan parkeerruimte. Door de afzijdige ligging van deze parkeerstrook langs de rand van het terrein is de invloed op de tuinaanleg beperkt (een parkeerfunctie direct vóór de villa zou veel storender zijn geweest).

Voor het zicht vanaf de openbare weg is dit zo-even benoemde eerste deelgebied verreweg van het grootste belang: de tuin met daarin de villa zijn de zichtbare componenten van deze locatie. De twee hierna te benoemen andere deelgebieden worden pas onderdeel van de waarneembare ruimte indien men een eind het terrein is opgewandeld. Het tweede deelgebied bevindt zich opzij en achter de villa en bestaat uit een strak vormgegeven en enigszins verdiept gelegen grasveld. Het derde deelgebied, aan de westkant opzij van de villa, is een enkele meters boven het maaiveld uitstekende pleistocene zandopduiking. Dit met bomen en ruigte begroeide heuvelachtige terrein maakt een 'natuurlijke' indruk en vormt daarmee een duidelijk contrast met het aangrenzende, vlak liggende en strak vormgegeven grasveld (het tweede deelgebied). Ook op een hoger ruimtelijk schaalniveau is er sprake van een verrassend contrast: een 'natuurlijk' duin midden in een bebouwde kom. Dit verrassingseffect maakt de aanwezigheid van het duin tot een waardevol gegeven, dat bij een eventuele herinrichting van het groengebied rond de villa bij voorkeur gehandhaafd dient te blijven.

Bedrijfsbebouwing langs de Donge

Rond de kruising van de Heuvel/Rijensestraat, Heuvelstraat en het riviertje de Donge ligt een concentratie aan bedrijfsgebouwen. Voor het merendeel betreft het oudere bebouwing (ruwweg uit het begin van de 20ste eeuw) die gerelateerd kan worden aan de leerindustrie, in een enkel geval is een gebouw nog steeds voor die functie in gebruik. In relatie tot de oppervlakte van het grondplan gaat het om vrij hoge gebouwen, met een horizontale en een verticale geleding. Opvallend is de plaatsing van de gebouwen, namelijk zeer dicht aan het water van de Donge en wat betreft de gebouwen aan de Heuvel ook nog eens dicht op elkaar. Opvallend is voorts de afvoer van hemelwater van de gebouwen door middel van vele afvoerpijpen, die uitkomen boven de Donge.

Er is een enkele uitzondering op dit algemene beeld. De belangrijkste is het bedrijfsgebouw aan de Rijensestraat dat momenteel nog door installatiebureau Nemar in gebruik is (maar die daar mogelijk uit vertrekt). Dit gebouw grenst niet direct aan het water maar ligt op korte afstand daarvan op de oever. Ook naar ouderdom en structuur wijkt dit bedrijfsgebouw af van de overige. Het pand van Nemar is beduidend jonger (tweede helft twintigste eeuw?) waarbij de architectuur bepaald wordt door alleen een horizontale geleding, het gaat om een vrij 'plat' gebouw. Ook de op dit gebouw aangebrachte kleur (crème) wijkt sterk af van de overige bedrijfsgebouwen. Een tweede uitzondering is het kantoorgebouw dat tot Van den Assum behoort (Heuvelstraat 5a). Ook hier gaat het om een tamelijk 'plat' gebouw, met een sterk dominerende horizontale belijning.

In een algemene typering in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is opgemerkt dat een ontwikkelingsperspectief voor dit cluster van bedrijfsgebouwen gebaseerd is op de continuïteit van bedrijvigheid, eventueel in combinatie met een woonfunctie. Deze biedt de meeste garantie op handhaving van het ruimtelijk-functionele karakter. Als (steden)bouwkundige uitgangspunten voor handhaving of zelfs versterking van dit karakter gelden: handhaving van bestaande bedrijfsgebouwen met de kanttekening dat voor het pand van Nemar en het kantoorpand van Van den Assum, beide hierboven genoemd, geldt dat wijzigingen kunnen worden overwogen. Daarbij kan naar hoofdopbouw, hoogte, horizontale en verticale accenten (kantoorgebouw Van den Assum, Nemar), kleurstelling (Nemar) en relatie met het water (Nemar) meer aansluiting kan worden gezocht bij het algemene beeld van dit cluster. Daarmee zou een versterking van het ruimtelijk karakter kunnen worden bereikt.

De huidige stedenbouwkundige situatie hoeft niet als eindsituatie te worden gezien. De totstandkoming van dit cluster bedrijfsgebouwen is het product van een dynamische ontwikkeling geweest, waarbij uitbreiding (en vervanging) aan de orde waren. Ook in de huidige situatie dient uitbreiding van en aan de bebouwing niet op voorhand te worden uitgesloten. Met inachtnaam van bovengenoemde (steden)bouwkundige karakteristieken en voortbordurend op bestaande kwaliteiten is uitbreiding verdedigbaar.

De kerkruïne

Eerder is aangegeven dat de kerkruïne te Dongen een uniek monument is en dat deze nog het enige duidelijke voorbeeld is van een specifieke historische

ontwikkeling. Kort na het ontstaan van de ruïne is er beleidsmatig bewust voor gekozen om deze status te handhaven. Bekend is dat de Stichting Oude kerk de laatste decennia streeft naar herbouw van de ruïne tot kerkgebouw.

Er zijn voorbeelden in Nederland aanwijsbaar waarbij inderdaad een herbouw van de ruïne heeft plaatsgevonden, maar het instandhouden als ruïne kan eveneens een bewuste keuze zijn (zoals dat in Dongen kort na 1929 het geval was).

Er kan echter in het geval van Dongen een aantal overwegingen worden gegeven die tot het standpunt van 'geen herbouw' leiden. Belangrijk is dat direct na de instorting van het dak, in 1929, niet tot herbouw is overgegaan omdat de behoefte aan meer ruimte er niet was; die noodzaak is ook nu niet aanwezig. Voorts bleek uit voorgaande hoofdstukken dat de kerkruïne inmiddels een zeldzaam geworden overblijfsel is van een religieuspolitieke ontwikkeling, waarvan er ooit tientallen voorbeelden zijn geweest in de provincie Brabant. Er is daarmee sprake van een zeldzame situatie.

Tot slot geldt een meer formele overweging, namelijk de status van de kerkruïne als beschermd monument: de erkenning van de cultuurhistorische waarde van dit object is mede gebaseerd op de staat als ruïne. Het leidende begrip in de restauratiefilosofie is: behouden gaat voor vernieuwen. Dat impliceert dat de ruïne behouden dient te worden. Restauratie of beter gezegd reconstructie, zal onverbiddelijk leiden tot een achteruitgang van de monumentale waarden. Veel oud bouw materiaal en vele oude details zullen verloren gaan. En het beschermde ruïneuze karakter verdwijnt uiteraard.

Bouwlocatie voor een dienstencentrum van de Oude Kerk

Het kerkbestuur heeft behoefte aan een dienstencentrum en denkt daarbij aan een nieuw gebouw in de directe omgeving van de Oude Kerk. Het oog is daarbij gevallen op een onbebouwd perceel grond, gelegen aan de Kerkstraat, ten zuidoosten van het kerkgebouw. Dit perceel is in eigendom van de gemeente.

In deze paragraaf wordt beoogd de vraag van de gemeente Dongen te beantwoorden in hoeverre deze plek vanuit cultuurhistorisch oogpunt een reële optie is en, indien dat het geval is, welke uitgangspunten gelden voor nieuwbouw op deze plek.

Uit de historische analyse kan worden afgeleid dat in het begin van de 19de eeuw Dongen nog schaars bebouwd was, dat geldt ook voor de omgeving van de kerk. De eerste betrouwbare kaart (ca. 1819; afb 3) laat zien dat de tegenwoordige structuur bestaande uit de Kerkstraat met een 'ring' en daarbinnen het kerkgebouw aanwezig is. De bebouwing bestaat verder slechts uit enkele objecten, ten zuiden van de kerk. De kaartenreeks uit de 20ste eeuw (afb. 4 t/m 7) laat een gestage groei van de bebouwing zien. Er is geen sprake van een grote continuïteit op detailniveau: bebouwde erven op bijvoorbeeld de kaart van 1941 zijn op de kaart van 1967 (en daarna) voor een deel weer onbebouwd. Dit geldt in het bijzonder het zuidoostelijk deel van de 'kerkring', dus het gebied waar het kerkbestuur de locatie zoekt voor een nieuw te bouwen dienstencentrum.

Op alle genoemde kaarten gaat het om losstaande objecten aan straatzijde met (vermoedelijk) enkele schuren, hokken of stallen op het achtererf. Op de kaarten van 1916 en 1941 is het onbebouwde deel van vrijwel alle erven aan de 'kerkring' met

bomen beplant, mogelijk gaat het hier om boomgaarden. Daarna neemt deze karakteristiek snel af om uiteindelijk vrijwel geheel te verdwijnen. Mogelijk zijn in het verleden delen van de tuinen ingericht geweest als moestuin, zoals dat aan de zuidzijde van de 'kerkring' nu nog steeds het geval is.

Hoewel de kaarten weinig inzicht bieden in de aard en hoedanigheid van de bebouwing kan aan de omvang van de ingetekende blokjes wel worden afgeleid dat het om objecten van tamelijk bescheiden afmetingen gaat. De schoenfabriek Smits vormt een duidelijke uitzondering. De huidige bebouwing aan de zuidkant van de 'kerkring' bestaat uit eenvoudige huizen, uitgevoerd in een sobere architectuur in één of twee bouwlagen, voorzien van een kap.

De aard van de bebouwing, de eenvoudige en sobere architectuur en de aanwezigheid van (moes)tuinen en het groen rond de kerk zorgen in samenhang met het smalle wegprofiel en het bestratingmateriaal (kinderhoofdjes) voor een landelijk aandoende sfeer. Ook het smalle, door hagen begrensde voetpad tussen de kerkring en het parkeerterrein draagt bij aan deze karakteristiek.

Dit besloten, landelijke karakter contrasteert met de daarachter gelegen wijk uit de jaren '80 van de 20ste eeuw, waar sprake is van andere gebouwtypen, materialen en ruimtelijke indelingen. Ter plaatse van de moestuin aan de 'kerkring', de beoogde bouwlocatie, is door de openheid ter plaatse dit contrast aanwezig en maakt de duidelijke zichtbaarheid van het nieuwe dorpsdeel enigszins inbreuk op de besloten, landelijke karakteristiek van dit deel van de Kerkstraat (zicht op J.J. Anspachschool en op een groot parkeerterrein).

Bij de beoordeling van de geschiktheid van de locatie voor nieuwbouw spelen twee zaken een rol:

1. algemene uitgangspunten ten aanzien van hergebruik en herinrichting,
2. specifieke, op de plek toegesneden uitgangspunten.

Een door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gehanteerd algemeen uitgangspunt is het stimuleren van hergebruik van bestaande panden, wanneer deze 'vrijkomen' bij beëindiging van de bestaande bestemming. Deze omstandigheid geldt ook in Dongen en in theorie zou hier van een duidelijke cultuurhistorische win-win situatie sprake kunnen zijn. Simpel gezegd, het kerkelijk dienstencentrum vindt de noodzakelijke ruimte in een bestaand gebouw en dit gebouw is door het hergebruik van een voortbestaan verzekerd. Deze oplossing zou vanuit cultuurhistorisch oogpunt te prefereren zijn, maar er kunnen omstandigheden gelden waardoor deze optie niet als realistisch gezien wordt.

Bij de specifieke op de plek toegesneden uitgangspunten geldt het volgende. Gelet op de historische ontwikkeling van de bebouwingsstructuur aan de 'kerkring' is er altijd sprake geweest van 'ontwikkeling', die per saldo uiteindelijk steeds tot een toename van de bebouwing heeft geleid, zij het altijd in een 'dorpse' setting, dat wil zeggen er is geen aaneengesloten 'stedelijke' bebouwing ontstaan. Daarom hoeft de huidige situatie, waar het gaat om de verhouding bebouwde en onbebouwde erven, niet als een eindsituatie te worden gezien en is er wat dat betreft geen bezwaar om een nog leeg perceel te bebouwen. Daar staat tegenover dat een deel van de bestaande kwaliteit wordt opgegeven, namelijk de (moes)tuin, die een bijdrage levert aan het ingetogen, landelijke karakter van het gebied. Handhaving van deze kwaliteit door

middel van een nieuw gebouw in plaats van een (moes)tuin zal dan ook hoge eisen stellen aan de architectuur van de nieuwbouw en de inpassing daarvan ter plaatse. Ter vermindering van het contrast met de achtergelegen nieuwbouw (J.J. Anspachschool, parkeerterrein) kan nieuwe bebouwing op deze plek een rol vervullen, zij het dat het aanbrengen van alleen beplanting eveneens het effect van een grotere beslotenheid kan creëren.

Handhaving van de waardevolle ruimtelijke karakteristiek aan de 'kerkring' is het uitgangspunt. Eventuele nieuwbouw dient daar binnen te passen. Voor nieuwbouw ter plaatse van de moestuin, de beoogde bouwlocatie voor een dienstencentrum, gelden de volgende uitgangspunten:

- de beoogde bouwlocatie verdient vanwege de aanwezige kwaliteiten ter plaatse en in de directe omgeving een *hoogwaardige architectuur* die een *zorgvuldige inpassing* vereist.
- deze *hoogwaardige architectuur* kan worden getypeerd als bescheiden en zorgvuldig gedetailleerd. Het gebouw van Smits kan dienen als referentie: een goed ontworpen gebouw, maar wel zo bescheiden dat het niet de kerkring domineert of een concurrentie met de Oude Kerk wil aangaan.
- langs een deel van de 'kerkring' bestaan de gebouwen niet uit één enkel volume maar gaat het om samengestelde bouwvolumes; een ontwerp voor nieuwbouw vanuit dit principe van geleiding biedt mogelijkheden om tot een samenhang met de bestaande bebouwing te komen.
- de beoordeling van de te verwezenlijken kwaliteit zou eigenlijk verder moeten gaan dan alleen een beoordeling vanuit welstand: het voldoen aan 'redelijke eisen van welstand' geeft mogelijk een acceptabel ontwerp, maar de situatie verdient méér dan alleen een acceptabele oplossing. Overwogen zou kunnen worden ontwerpen door een extra vakjury te laten beoordelen.
- bij de *zorgvuldige inpassing* dient het bestaande reliëf, een licht naar achteren afhellend terrein, in stand te worden gehouden; dit geldt ook voor het bestaande pad tussen 'kerkring' en parkeerplaats.
- om het besloten, landelijke karakter aan de zuidzijde van de 'kerkring' zo veel mogelijk recht te doen dient de verhouding tussen 'bebouwd' en 'groen' goed in de gaten te worden gehouden: op het te bebouwen perceel zal het groen een duidelijk aanwezige karakteristiek moeten zijn.
- dit principe kan op verschillende wijzen worden uitgewerkt: een enigszins naar achteren geplaatst gebouw, doet een ruime (voor)tuin ontstaan. Een andere mogelijkheid is het plaatsen van een langwerpig gebouw dwars (met een kopse kant) op de 'kerkring', waardoor ter weerszijden van het gebouw ruimte voor groen aanwezig is.
- ter handhaving van het groene karakter wordt parkeren op dit perceel sterk afgeraden (op korte afstand bevindt zich een parkeerterrein).

LITERATUUR

Bruins, E. en S. Out. Lederindustrie; PIE Rapportenreeks 18. Zeist 1995

Buiks, C. Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen van Breda. Assen 1997

Burm, P. Het huis Dongen; geschiedenis en vondsten van het Heerlijk Huis. Dongen 1993

Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant, gemeente Dongen. 's Hertogenbosch 1989

Kolman, C., B. Olde Meierink, R. Stenvert e.a. Monumenten in Nederland: Brabant. Zeist 1997

Michels, Joost. Een kerkruïne dreigt te worden herbouwd. In: Bouwkunst; studies in vriendschap voor Kees Peeters. Amsterdam 1993, blz. 367-378

Ruyter, M.J.L. Dongen; wetenswaardigheden van een heerlijkheid. Dongen 1969

Schans, R.P.H.P. van der en W. van der Knaap. De bodemgesteldheid van het zuidwestelijk deel van de gemeente Dongen. Stiboka Wageningen 1955

Seelen, J. en A. Vogel. De geschiedenis van het leerlooien in Brabant. Tilburg-Breda 1986

COLOFON

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 2002.

Tekst: drs. J.C. van 't Hof, drs. L. Prins (tevens eindredactie)

Adviezen: ing. R.F. Schürmann

Afbeeldingen:

titelpagina, afb. 1, 2, 8, 9: drs. L. Prins

afb. 3, 4:: RDMZ

afb. 5, 6, 7: copyright Topografische Dienst, Emmen; bladem 605 (1893/1916), resp
44 G (1941, 1967, 2000), schaal origineel 1 : 25.000

kaartbijlage: ondergrond: gemeente Dongen, bewerking: drs. H.C. de Groot
(RDMZ)

Druk: MultiCopy, Zeist.

Deze publicatie is te bestellen bij de Afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor
de Monumentenzorg, liefst schriftelijk, per fax 030-6916189 of e-mail
info@monumentenzorg.nl

KAARTBIJLAGE